

Н. П. Дічек

СПАДЩИНА А. С. МАКАРЕНКА -
ФЕНОМЕН СВІТОВОГО
ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Виховний досвід Антона Семеновича Макаренка з самого початку, ще в середині 20-х рр. минулого століття, викликав значний інтерес і багато дискусій серед науковців і практиків, дискусій, які не вщухають до сьогодні. Надбання українського вченого стало не лише яскравою сторінкою вітчизняної педагогіки та її історії, а й феноменом світового освітньо-виховного процесу. Саме неминуща значущість виховних ідей Антона Семеновича для справи формування молодих поколінь, незаперечність успіху здійсненої ним ефективної соціалізації безпритульних дітей зумовили появу великої кількості праць і на Батьківщині, і за рубезжем. У цих розвідках, які в сукупності утворюють так звану макаренкіану, з різних ідейних, світоглядних, наукових, фахових позицій висвітлювалися, тлумачилися й поширювалися концептуальні положення його творів. Сформувалася специфічна галузь історико-педагогічного і, власне, педагогічного знання - світове макаренкознавство, де досліджується, по-перше, життєдіяльність педагога, по-друге, його творча спадщина (або її складники), по-третє, фактично аналізуються самі тлумачні розвідки, присвячені постаті й досвіду А. С. Макаренка.

Особливо активно макаренкознавчі дослідження розгорнулися у світі, починаючи з 50-х рр. ХХ ст., хоча перші відгуки про досвід педагога датовані ще 30-ми рр., зокрема, одним з перших зарубіжних повідомлень про виховну роботу Антона Семеновича вважаємо передмову Стівена Геррі до «Педагогічної поеми», виданої англійською мовою у Великій Британії в 1935 р.

Відзначення 120-х роковин від дня народження А. С. Макаренка потребує осмислення процесів сприйняття й тлумачення його спадщини за понад сімдесят років і в нас, і за кордоном.

На нашу думку, найчастіше рушійним мотивом звертань до педагогічного досвіду А. С. Макаренка було й залишається прагнення науковців досягнути феномен його виховної концепції. І оскільки серед макаренкознавців немає жодного, хто не визнавав би безумовної успішності його педагогічної технології, застосованої в конкретних умовах відбудовного періоду 20-30-х рр. у СРСР, то автори-тлумачі намагалися також ви- кристалізувати в його творах перспективні конструктивні положення та ефективні методи, які можна було б використати для вдосконалення виховного процесу і за інших суспільно- історичних обставин, тобто дібрати ті перевірені практикою теоретико-практичні положення, спираючись на які можна розробляти нові моделі виховання, адекватні модерним умовам.

Багатозначність і новаторський дух творчості А. С. Макаренка вимагають передусім її загальноісторичного аналізу в контексті розвитку і вітчизняного (локального), і світового (загального) історико-педагогічного процесу. Дослідження історії вітчизняної педагогіки, зокрема шкільництва радянської доби, неможливе без заглибленого вивчення надбань інших педагогічних персоналій, без аналізу їхнього впливу на формування та зміни освітньо-виховних парадигм. У цьому сенсі постаті А. С. Макаренка й В. О. Сухомлинського, відповідно, для періодів 30-50-х і 60-90-х рр. минулого століття є визначальними. Це й спонукає звертатися до праць і діяльності цих педагогів, щоб знайти аргументи на підтвердження чи спростування існуючих стереотипних суджень.

Таким чином, спрямування змісту макаренкознавчих студій підпорядковується певній меті, а головне, щоб через вивчення системи виховання видатного педагога зрозуміти характерні особливості радянської школи, оцінити можливості застосування його педагогічних ідей у демократичному західному суспільстві.

За часів існування СРСР у студіях подібної тематики здебільшого заперечувалася можливість використання набутого радянським педагогом досвіду, хоча окремі його складові визнавалися доцільними і в умовах вільного демократичного суспільства. Це, зокрема, стосується положень про формування в дітей почуття відповідальності в широкому сенсі, починаючи з родинного кола і до набуття молоддю загальносуспільної відповідальності, про важливість окреслення перспективних ліній виховного процесу, про естетизацію праці, гуманістичну віру в людину тощо. Історіографічний аналіз світової макаренкіани дає підстави згрупувати джерела за кількома критеріями. Скажімо, за провідним задумом авторів-дослідників виділяють студії *ідеологічно*

орієнтовані й критично об'єктивні. До перших можна зарахувати: насамперед, праці радянських учених та зарубіжних фахівців-советологів, а також часткою дослідження науковців з'країн колишнього соціалістичного табору. Специфікою зазначеної групи досліджень, вважаємо, є прагнення підпорядкувати провідний задум політичному замовленню часу й висвітлити спадщину педагога як придатну лише в умовах соціалістичних реалій. До другої — розвідки західних авторів (маємо на увазі і їхні твори, опубліковані за радянських часів) та сучасних макаренкознавців, надруковані після 1991 р. Поодинокі ідейно заангажовані публікації, що зустрічаються серед них, є радше свідченням різноманітності світоглядних позицій, ніж кон'юнктурних потреб.

Якщо розглядати праці з макаренкознавства за хронологічною ознакою, то слід розрізнити дослідження радянського й пострадянського періодів. Критерій часу за такого розподілу неодмінно доповнюється політико-ідеологічним аспектом позиції авторів-інтерпретаторів. Подібний, на нашу думку, занадто узагальнений поділ макаренкознавчих робіт на вітчизняні й західні містить ґрунтовне дослідження російського вченого-макаренкознавця Л. Гриценко «Особистісно-соціальна концепція А. С. Макаренка в сучасній педагогіці» (1997). Аналізуючи розвиток світового макаренкознавства, дослідниця розмежувала його на макаренкознавство, що розвивалося на теренах СРСР, і на те, що з'явилося в країнах західного світу (Західна Європа, США), тобто її класифікація спирається на поєднані територіальний і політико-ідеологічний критерії, причому з переважанням останнього [4, 102—120]. І справді, якщо брати за основу ідейно-теоретичну спрямованість і методи вивчення спадщини педагога в СРСР, то, безперечно, радянські дослідження вирізнялися серед загальної сукупності макаренкознавчих праць того часу, які, однак, не були однорідними.

У розподілі досліджень спадщини А. С. Макаренка на російські та українські, на нашу думку, варто враховувати не стільки національно-мовний чинник, скільки наявність певної специфіки в підходах до вивчення доробку педагога. Звичайно, за радянської доби загальна ідейно-теоретична спрямованість досліджень і в Росії, і в Україні була однаковою, проте вже у 50-х рр. у Львові почав друкуватися збірник праць, присвячених різноманітним (архівним, текстологічним, мемуарним) дослідженням життя і діяльності педагога, які не завжди підпадали під партійну лінію в потрактуванні його ідей. Передусім маємо на увазі праці Ф. Науменка. Згодом, у 80-х рр., інший український дослідник М. Окса почав плідно співпрацювати з німецькими макаренкознавцями Г. Хіллігом і З. Вайтцем, які створили лабораторію «Макаренко-реферат» при Марбурзькому університеті. Звичайно ж реакцією на таку кооперовану пошукову діяльність була відповідна критика на адресу науковця й певні «орґвисновки» щодо нього. Російські ж дослідники практично до початку 90-х рр. уникали небажаних наукових контактів з німецькими колегами.

Найяскравішим проявом сміливого, не підвладного керівним ідеологічним настановам, ставлення до вивчення спадщини А. С. Макаренка стало дослідження В. О. Сухомлинського, який у 1967 р. виступив з об'єктивною критикою деяких положень теорії колективу, особливо — методів її впровадження у виховну практику тогочасної радянської школи. Така неузгодженість позиції гаванського педагога з офіційною, що орієнтувала на беззастережне прийняття надбань А. С. Макаренка, призвела до масованого тиску на Василя Олександровича і драматичної полеміки.

Повертаючись до аналізу світового макаренкознавства, зазначимо: якщо за підставу для класифікації публікацій, присвячених біографічним подіям, педагогічним поглядам А. С. Макаренка обрати мовно-територіальну належність розвідок, то варто виокремлювати російське, українське, східноєвропейське, німецьке, західноєвропейське (без Німеччини й Великої Британії), англомовне, китайське, східноазійське та інше макаренкознавство. На нашу думку, такий поділ не вичерпує питання класифікації, оскільки в нашій країні загалом зарубіжні макаренкознавчі студії залишаються майже не дослідженими,

тому можливі доповнення й уточнення напрямків і особливостей розвитку світового макаренкознавства (див., зокрема, нашу статтю, присвячену аналізу й практичному використанню ідей А. С. Макаренка в Бразилії в комплексній програмі допомоги дітям вулиці в 70-80-х рр. минулого століття [2]).

Отже, серед можливих варіантів класифікаційного аналізу доцільніше, гадаємо, поєднувати хронологічний і мовно-територіальний критерії з урахуванням специфіки методів осягнення дослідниками спадщини педагога. За такого підходу світове макаренкознавство можна умовно розподілити на дві найзагальніші групи: I — вітчизняну й II — зарубіжну, кожна з яких, у свою чергу, має свої складові. В I групі варто виокремити: макаренкознавство радянського періоду (від

початку 90-х рр. минулого століття) та пострадянське (з наступним розподілом на російське й українське). В II - праці німецьких учених, представників країн колишнього соціалістичного табору, а також англомовне, західноєвропейське, китайське, східноазійське та інше макаренкознавство. Кожен із цих феноменів, звичайно ж, має свою специфіку розвитку, яку можна окреслити лише в спеціальному дослідженні.

Зокрема, аналіз англомовних публікацій дав змогу визначити етапи активізації й згасання інтересу до ідей А. С. Макаренка, мету звертань до його творчості, оцінні судження про неї, характерні для англомовних досліджень [1]. Ми не лише довели факт існування англомовного макаренкознавства як самостійного феномена в зарубіжній суспільно-педагогічній думці, а й розширили уявлення про те, як світ сприймає досягнення педагога з України, зокрема визнання більшістю універсальності його ідей.

Відомий російський учений А. Фролов виділив чотири провідних напрями досліджень у макаренкознавстві: 1) історико-біографічний; 2) розроблення гуманітарних, філософсько-соціологічних і етико-психологічних основ його педагогічної творчості; 3) дослідження його внеску в теорію педагогіки; 4) розроблення організаційно-методичних і технологічних питань виховання й використання спадщини А. С. Макаренка в сучасній педагогічній практиці [10, 226].

Порівняння проблематики численних радянських розвідок із зазначеним проблемним спрямуванням макаренкознавства дає підстави для висновку; їхньою головною науковою метою був аналіз методики виховання задля її практичного впровадження (часом механічного або спрощеного, без урахування змін у соціумі) в навчально-виховний процес.

Західні дослідження концентрувалися в основному на перших трьох напрямках. Скажімо, англомовні науковці досліджували переважно науково-філософське підґрунтя спадщини педагога, її етико-моральний складник, а найглибше - теорію колективного виховання. Західнонімецькі вчені зосереджувалися на пошуках у сфері біографічних, текстологічних досліджень і дещо відходили від аналізу суто педагогічної, навчально-виховної сторони спадщини. Китайське макаренкознавство орієнтувалося на практичне застосування досвіду педагога в умовах побудови китайської моделі соціалізму [3]. Марксистсько-ленінська ідеологічна спрямованість праць А. С. Макаренка є принципово значущою також і для педагогів з Латинської Америки. Скажімо, бразильський громадський діяч і засновник педагогіки пригноблених П. Фрейре головним завданням виховання вважав формування особистості, яка активно протидіє негативним явищам капіталістичного світу.

У розглядуваному контексті доречно згадати й погляди на значення виховної системи А. С. Макаренка німецького пастора Д. Лаутера. Втілюючи методи Антона Семеновича в життя, він сповідував ідею, що «відповідальна політична педагогіка в душі радянського педагога не може бути нейтральною. Вона живе, надихається суспільно-політичною перспективою розбудови лішого світу <...> Педагогіка Макаренка доцільна не лише для Маркси соціал-демократів, «зелених». Повертаючись до напрацювань китайських науковців, додамо, що основну зацікавленість у них викликають розроблена А. С. Макаренком теорія колективу й положення про поєднання навчання з продуктивною працею/ Акцентується також на значенні педагогіки паралельної дії, яка створює механізм впливу на особистість, забезпечуючи й водночас свободу та захист і формуючи суспільну, відповідальність [6, 28]. Загалом спадщину педагога китайські дослідники трактують як своєрідне відображення духу соціалістичної доби, що й приваблює їх у контексті розбудови «соціалістичної системи освіти з китайською специфікою» [3, 62—63]. Сприймаючи педагогічні погляди А. С. Макаренка як антитезу буржуазній педагогіці, китайські педагоги наголошують також:

- на властивому творам Антона Семеновича соціалістичному гуманізмі, зокрема на пропаганді інтернаціоналізму й рівності усіх націй;
- на революційному оптимізмі, що знайшов своє відображення в прагненні долати труднощі, у вірі в необмежені можливості кожної людини;
- на творчій своєрідності педагога-новатора, який у боротьбі відстоював свої погляди, успішно реалізовані в діяльності дитячих установ, якими він керував.

Із плином часу й відповідно до суспільних трансформацій оцінкові судження китайських учених зазнавали змін, однак їхня думка про те, що педагогічна теорія А. С. Макаренка відображає об'єктивні закономірності і тому має універсальне значення, залишається сталою [3, 63].

Англомовні дослідники найчастіше називають цінними такі аспекти педагогіки А. С. Макаренка:

о 1) виховні методи мають бути не фіксованими й не абстрактними, а змінними відповідно до умов і обставин; ;

2) виховні методи мають акцентувати увагу на майстерності вихователя, на важливості тону його голосу, жестикуляції, виразу обличчя й вираженості рухів тощо;

3) розвиток традицій забезпечує стабільність стосунків між вихованцями, впливає на їхню поведінку й зовнішній вигляд;

4) на дітей благотворно впливають ввічливий тон між ви-хованцями й учителями, атмосфера взаємоповаги, піклування, доброзичливості;

5) важливими чинниками в житті дитини є краса й естетика навколишнього середовища, щоденна радість, оптимістичний погляд у майбутнє.

Професор Б. Бейкер (СПА) вважає, що західний світ вивчає педагогіку А. С. Макаренка, по-перше, тому, що вона і тепер залишається провідною в країнах колишнього СРСР, по-друге, вона є стимулом для дослідження невідомого практичного й теоретичного внеску; по-третє, цей досвід — цікава розробка насущної теми безпритульності, нарешті вона породжує дискусії й суперечки як у СРСР, так і за його межами [11, 285]. Називаючи А. С. Макаренка «генієм досвіду», Б. Бейкер підкреслює: «Базисні проблеми, які досліджував Макаренко, залишаються актуальними й досі і стосуються всього світу, незважаючи на різні теоретичні засади й практичне застосування» [Там само, 294].

Загалом для західних макаренкознавчих досліджень характерним є одночасна наявність в оцінках двох протилежних тверджень, тобто поєднання негативного сприйняття комуністичного моноідеологічного спрямування ідеї колективного виховання з позитивним ставленням до її практичних положень про важливість колективного впливу на особистість у процесі її соціалізації.

Наприкінці 80-х рр. канадський науковець В. Зільберман так написав про А. С. Макаренка: «...Його найбільший внесок полягає у створенні концепції колективного виховання, розробленні принципів трудового виховання, питань дисципліни, покарання й заохочення, у запровадженні різновікових загонів як форми життєдіяльності та багатьох інших підходів до виховання індивіда» [13, 441]. Дослідник переконаний, що попри «специфічність соціальної системи й системи виховання» українського педагога декотрі його концепції можна застосувати в будь-якому оточенні, бо знання його творів може стимулювати думку, підвищувати професійний рівень людей, чиєю справою є справа виховання памолоді [Там само, 45].

Англомовний світ оцінює А. С. Макаренка як видатного вченого в галузі виховання й соціалізації молоді, його ім'я ставлять поруч з іменами І. Г. Песталоцці, Р. Штайнера, Р. Тагора, Я. Корчака, Дж. Дьюї, О. С. Нілла, С. Френе, Б. Спока. І лише тепер, коли наше суспільство визнає пріоритет загальнолюдських цінностей, ми можемо належно оцінити спроби західних дослідників попри всі ідеологічні суперечності 50-80-х рр. поповнити радянськими педагогічними здобутками загальнолюдську скарбницю знань. Бажання західних науковців зарахувати А. С. Макаренка до найвизначніших педагогів світу всіх часів є свідченням об'єктивності, а не проявом зловмисної деідеологізації, як це стверджувалося в недалекому минулому Тлумачення спадщини А. С. Макаренка зарубіжними дослідниками породжує проблему її об'єктивної оцінки як історико-педагогічного явища [5]. У цьому розумінні не можна не враховувати ірраціональності педагогічного процесу, що «відкриває простір для інтуїтивно-образного його сприйняття загалом і частинами, для його багатозначних суб'єктивних інтерпретацій, кожна з яких окремо не може виступати як об'єктивна оцінка, бо в кожній такій інтерпретації є багато від самого автора» [8, Щ- Отож загальний об'єктивний висновок такий: світ визнає універсальну цінність спадщини А. С. Макаренка.

Наостанок наведемо думку американської дослідниці Р.-М. Едвардз - автора докторської

дисертації «Провідні педагогічні ідеї А. С. Макаренка та їх використання у нетоталітарному суспільстві» (1991) — про те, що найвагоміше в доробку педагога - це гуманістична пропаганда потреби віри вихователя в розумову й психічну повноцінність кожної дитини, а «найважливіший урок Макаренка своїм наступникам - доказ формуючої сили й виховної цінності багатьох простих, забутих деталей дитячого життя й шкільного оточення, а також його невтомне піклування про внутрішні й зовнішні потреби своїх вихованців» [12, 417].

Серед своєрідного «затишшя» в українському макаренкознавстві нагадаємо про заклик Г. Хілліга, що прозвучав в його останній на цей час публікації «Полтавська трудова колонія м. М Горького» (2003), й далі досліджувати спадщину А. С. Макаренка, адже, на думку відомого німецького дослідника, «історія макаренківських виховних закладів донині недостатню вивчена» [9, 6].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що важливість вивчення зарубіжної макаренкіани, на нашу думку, полягає в тому, що в ній наявні оригінальні підходи до аналізу й тлумачення спадщини діяча. А це є стимулом для українських дослідників до оновлення й розширення усталених поглядів на цю видатну особистість, до вивільнення від стереотипів її тлумачення, усвідомлення її ролі та значення у вимірі світової педагогіки.

1. **Дічек Н. А.** Макаренко і світ: Аналіз англomовних студій: Монографія. — К.: Наук, світ, 2005. — 318 с.
2. **Дічек Н.** Спадщина А. Макаренка в контексті сучасних проблем соціального виховання в Бразилії // Шлях освіти. - 2004 - № 3. — С. 34-38.
3. **Боревская Н. Е.** Советская педагогика в оценках китайских ученых // Педагогика. — 2007. — № 8. — С. 57—71.
4. **Гриценко Л. И.** Личностно-социальная концепция А. С. Макаренко в современной педагогике (Сравнительный анализ отечественного и зарубежного макаренковедения). - Волгоград: Перемена, 1997. - 264 с.
5. **Гриценко Л. И.** Педагогические идеи А. С. Макаренко за рубежом // Педагогика. - 2004. - № 78. - С. 76—85.
6. **Гу Мин юань.** Общее значение педагогических идей А. С. Макаренко // Международн. макаренковед. исследования. Макаренко на Востоке и Западе / Под ред. З. Вайтца и А. Фролова. - Н.-Новгород: 1994. - С. 23-29.
7. **Лаутер Д.** В защиту успешной и социально активной педагогики // Там же. - С. 121-127.
8. **Малинин В. И.** К методологии объективной оценки историкопедагогических явлений и фактов // Совр. проблемы истории образования и педагогической науки. Т. 1. - М.: РАО, 1994. - С. 45-56.
9. **Полтавская** трудовая колония им. М. Горького: Poleмика, документи, портрети (1920—1926) / Составитель: Г. Хиллиг. — Марбург: Лаб. «Макаренко-реферат», 2003. - 328 с.
10. **Фролов А. А.** Современные проблемы изучения педагогического наследия А. С. Макаренко // Совр. проблемы историко-педагогических исследований. - М.: РАО, 1992. - С. 65-67.
11. **Baker, B. Review** article: Anton Makarenko and the Idea of the Collective // Educational Theory. — 1968. - Vol. 18. - № 3. - P. 285—294.
12. **Edwards, R.-M.** A. S. Makarenko's General Educational Ideas and Their Applicability To A Nontotalitarian Society: Ph. Doctoral dissertation. - Chicago, Loyola University, 1991. - 433 p.
13. **Ziiberman, V.** Anton Makarenko: Contribution to Soviet Educational Theory // The Journal of Educational Thought. - 1988. - Vol. 22. - № 1. - P. 35-45.

У статті розкрито феномен макаренкознавства як галузі історико-педагогічного знання, пов'язаного з висвітленням й тлумаченням концептуальних положень спадщини видатного

вихователя й письменника А.С.Макаренка. Обґрунтовано існування світового і вітчизняного макаренкознавства, схарактеризовано періоди у їх розвитку протягом 1930-1990-х років, особливості інтерпретаційних підходів.

Ключові слова: А.С.Макаренко, макаренкіана, світове макаренкознавство, вітчизняне макаренкознавство, безпритульні, соціалізація,